

Josep Fontana

Capitalisme i democràcia

1756-1848

Com va començar
aquest engany

edicions

62

Josep Fontana

Capitalisme i democràcia
1756-1848

Com va començar
aquest engany

Edicions 62

Barcelona

© Josep Fontana Lázaro, 2018

Primera edició: maig del 2019

© Editorial Planeta s.a.

© d'aquesta edició: Edicions 62 s.a.,
Diagonal, 662-664 – 08034 Barcelona
www.edicions62.cat
info@edicions62.cat

Compost a La letra, s.l.
Gran Via Corts Catalanes, 617, 3r 4a – 08007 Barcelona
Imprès a CPI (Barcelona)

DIPÒSIT LEGAL: B. 9.213-2019
ISBN: 978-84-297-7773-4

Queda rigorosament prohibida sense autorització escrita de l'editor qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra, que serà sotmesa a les sancions establertes per la llei. Podeu adreçar-vos a Cedro (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 47). Tots els drets reservats.

ÍNDEX

PREFACI	9
I. UN MÓN EN PROCÉS DE CANVI	11
La formació d'un mercat mundial	11
Una guerra per repartir-se el món	14
L'hora dels comerciants	17
Un creixement intern generat des de baix	23
La primera revolució industrial	26
2. LA RESTAURACIÓ	31
El Congrés de Viena	35
3. L'ACCIÓ DEL CAPITALISME	51
L'expropiació de la terra	51
Del feudalisme al capitalisme: problemes i variants	52
El gran debat: propietat i jurisdicció	55
L'expropiació del treball industrial	58
França: un altre model d'industrialització	59
4. UN SISTEMA INESTABLE	63
La crisi agrària de postguerra	64
Les revoltes liberals dels anys vint	67
La recomposició del vell ordre	74
5. 1830: LA INVENCió DE LA REVOLUCIó BURGESA	79
La revolució s'estén per Europa	85
Anglaterra, al marge de la revolució	89

França: la «monarquia de juliol»	93
La invenció de la revolució burgesa	98
6. CAPITALISME: EL GRAN SALT ENDAVANT	105
Una nova pauta de comerç internacional	105
El cas del te	107
La segona esclavitud	108
Cuba i l'auge de la producció sucrera	112
L'auge de l'esclavitud capitalista: l'imperi nord-americà del cotó	116
7. 1848: EL TRIOMF DE LA BURGESIA	121
Crisi econòmica i revolució	121
Els revolucionaris	124
La gènesi del <i>Manifest comunista</i>	126
La revolució a França	129
La revolució a les terres dels Habsburg i a Alemanya	133
Espanya: ni burgesia ni revolució	141
Anglaterra: la frustració del cartisme	142
El reflux	144
La invenció de la fàbrica	146
El debat del nivell de vida	149
El triomf de la burgesia	150
EPÍLEG: UNA REFLEXIÓ SOBRE LA VISIBILITAT HISTÒRICA DEL CAPITALISME	155
NOTES	163

UN MÓN EN PROCÉS DE CANVI

Després del segle de desastres que havia estat el xvii per a l'Europa occidental, afectada a més pel canvi climàtic de la petita glaciació, el xviii va ser clarament un temps de recuperació, sobretot la seva segona meitat.² Dos factors van contribuir a aquest creixement, especialment actiu als països més desenvolupats, com la Gran Bretanya, Holanda i França, i que marca el moment a partir del qual Europa va protagonitzar la «gran divergència» que la situaria pel davant de la resta del món en termes de progrés i de riquesa.³ El primer factor va tenir per protagonista la burgesia de negocis implicada en el comerç internacional, associada en la gestió dels capitals amb els terratinents, que completaria ara una llarga etapa de progrés. El segon factor, en canvi, seria obra dels camperols i els menestrals, que iniciarien un procés de creixement intern. La combinació de tots dos estímuls va significar un canvi essencial en la història.

LA FORMACIÓ D'UN MERCAT MUNDIAL

L'expansió del comerç internacional europeu es va produir en dues direccions distintes. Per una part, es va iniciar en el territori continental d'Amèrica, on els espanyols obtenien la plata, que seria durant molt temps la mercaderia fonamental del comerç internacional, aconseguida amb una força de treball que sotmetien a la pressió combinada de la compulsió —«presupuesta la repugnancia que muestran los indios al trabajo, no se puede escusar el com- pelerlos»— amb la de formes d'integració forçada en el mercat de

treball assalariat, cosa que expulsava els indis de les seves economies de subsistència. Després, al segle XVIII, començaria una nova etapa de l'expansió a Amèrica, centrada en el Carib, de la qual parlarem més endavant.⁴

Molt diferent va ser l'extensió en direcció a Orient, cap a l'Índic, on van trobar d'entrada un comerç local força desenvolupat, i on arribaven com a participants de segona categoria per negociar i proporcionar serveis, gairebé inadvertits inicialment. «Com les mosques a la llet», s'ha dit en relació amb la presència dels holandesos a les illes que formen l'actual Indonèsia. Com que no tenien superioritat militar ni naval a la regió, els seus afanys de conquesta es van haver de limitar inicialment a imposar-se sobre petites comunitats locals, sense enfrontar-se a les potències dominants, o a gestionar establiments consentits per aquestes potències, com farien els portuguesos a Macau o a Nagasaki.⁵

Els primers que es van instal·lar a l'Índic van ser els portuguesos, que havien estat els primers a arribar-hi, i que no solament es dedicaven a l'intercanvi de productes d'Orient i Occident, sinó que participaven en el comerç interior entre els països d'aquesta zona, encara que sovint els faltaven mariners i vaixells per atendre els tràfics, cosa que els obligava a recórrer a mariners nadius d'aquestes terres o a anglesos, com a resultat de l'aliança que van establir amb Anglaterra després d'aconseguir la independència el 1640, per tal d'assegurar-se una protecció contra Espanya.⁶

Al segle XVII van arribar a aquest escenari asiàtic altres grups europeus, els més importants dels quals serien holandesos, anglesos i francesos, que actuaven a través de companyies oficials: la Verenigde Oostindische Compagnie holandesa (VOC), l'East India Company britànica (EIC) i la Compagnie Française des Indes Orientales, creada per Colbert el 1664, a les quals s'afegirien, entre altres, les companyies de danesos i suecs.

Els holandesos, que a mitjans del segle XVII ja tenien la flota més gran del món, van ser els primers a imposar-se. Com que les rutes tradicionals del seu comerç amb la Mediterrània i el Bàltic patien les conseqüències de l'enfrontament amb Espanya, des del 1590 van començar a dedicar-se al tràfic de productes de luxe

d'Orient. El 1602 van fundar la VOC, a la qual s'atribuïa la facultat d'usar les armes, com ho va fer d'entrada per establir-se a les illes de l'actual Indonèsia, al centre del proveïment de les espècies, i van fixar la seva capital a Bantam, a l'illa de Java, fins que el 1619 la van traslladar a Jakarta. Els holandesos eren partidaris de garantir la continuïtat del comerç amb l'ús de la força, creant fortaleses i emmurallant ciutats. Van aconseguir així desplaçar els portuguesos de moltes de les seves bases, com Colombo o Malaka, i dominar el comerç de les espècies amb Europa, en una situació de monopoli que es va veure reforçada el 1652 quan van fundar la colònia del Cap, al sud del continent africà, que els serviria de punt de repòs i dipòsit.⁷

Darrere dels holandesos van aparèixer a l'Índic els anglesos, amb l'East India Company. Les companyies anglesa i holandesa, que podien col·locar les seves accions als mercats borsaris d'Amsterdam i Londres, aconseguien mobilitzar grans capitals i van poder establir factories a les costes de l'Àfrica i l'Àsia, fortificar-les per poder defensar-les i negociar pel seu compte pactes amb els poders locals per tal de mantenir actives les relacions econòmiques amb l'interior. Cal entendre, però, que eren societats anònimes que treballaven per al benefici dels seus accionistes, als quals proporcionaven dividendes —els de la VOC anaven del 12 al 50 per cent— i procuraven impedir que comerciants individuals participessin en el negoci d'Orient.⁸

La companyia anglesa, nascuda el 1600 amb la idea de limitar-se a comerciar, va passar moments molt difícils durant els anys de la guerra civil a Anglaterra, incloent-hi haver de competir amb una nova Companyia de les Índies creada el 1639 amb la idea de comerciar en llocs diferents dels que freqüentava la primera. El juny del 1698 la Cambra dels Comuns la va refundar, i va generar unes expectatives de guany que expliquen la rapidesa amb què es van cobrir les seves demandes de recursos. La nova concessió legitimava la seva ambició d'establir llocs fortificats a l'Índia, a la vegada que s'implicava en la política interior britànica, proporcionant recursos a l'estat en forma d'aranzels i crèdits, mentre aquest, per la seva banda, havia d'encarregar-se a la llarga de pro-

tegir la navegació britànica contra els holandesos, com ho plantejava en les Navigation Acts i la Cruisers and Convoys Act del 1708, amb una marina estatal destinada a protegir les naus de comerç per realitzar l'ideal que Bolingbroke proposava el 1738 a *The idea of a patriot king*, de «flotes que cobreixen els oceans portant cap a casa riquesa en retorn de la indústria o enviant assistència o terror a l'estranger».

Defugint les elevades despeses militars a Orient que assumien els holandesos, els anglesos van estendre els seus viatges de comerç a Pèrsia, Siam i la Xina, van renunciar inicialment a les espècies i van escollir assentar-se en territoris de l'Índia, pactant amb l'imperi mogol o enfrontant-se amb les seves autoritats locals en un escenari on l'enemic a batre eren habitualment els francesos.⁹

UNA GUERRA PER REPARTIR-SE EL MÓN

El que anomenem la guerra dels Set Anys (1756-1763), que Churchill va qualificar com la primera guerra mundial i que va causar al voltant d'un milió de morts en els seus diversos escenaris —cosa que en fa la guerra més sagnant que s'hagués conegut a Europa fins aquell moment—, va ser en realitat un conjunt de conflictes que van afectar Europa, Amèrica, l'Àfrica occidental, l'Índia i les illes Filipines. A Europa es van enfrontar un bàndol que integrava la Gran Bretanya, Prússia, Portugal i alguns petits estats alemanys contra França, Àustria, Rússia, Espanya i Suècia.

El conflicte, que havia començat a Amèrica en una disputa entre colons francesos i britànics, va prendre una dimensió internacional a Europa amb la lluita per la possessió de Silèsia entre Prússia i Àustria, que en realitat va comportar un enfrontament entre la Gran Bretanya, aliada de Prússia, i França, aliada d'Àustria i Rússia, fins que aquesta darrera va canviar finalment de bàndol.* La victòria va ser per a Prússia, i va deixar establerta la

* A banda d'un conflicte menor entre Suècia, sostinguda per França, i Prússia a causa de Pomerània, que va acabar sense guanys per a ningú.

pentarquia de grans potències que dominarien la història d'Europa fins a la Guerra Mundial del 1914-1918: França, la Gran Bretanya, Àustria, Prússia i Rússia.

L'impacte més gran de la guerra, des del punt de vista que ens interessa aquí, va ser el que es va produir als escenaris colonials, on la Gran Bretanya va aconseguir guanys considerables sobre França i èxits espectaculars contra Espanya, com l'ocupació de l'Havana. A Nord-amèrica el resultat més important va ser la pèrdua, per part dels francesos, dels seus territoris al Canadà. A l'Àfrica occidental el conflicte va tenir com a protagonistes britànics i francesos, que es disputaven els dos ports del Senegal, Saint-Louis i Gorée, que donaven accés a la goma aràbiga produïda a l'interior, un producte cercat per la seva utilitat en la indústria tèxtil, i que servien a més de punt d'embarcament per al tràfic d'esclaus.

L'escenari més transcendent des del punt de vista de l'expansió colonial va ser possiblement el de l'Índia. Allí, francesos i anglesos no cercaven guanys territorials, sinó que es limitaven a mantenir factories ben defensades, properes a la costa, i tractaven d'assegurar-se privilegis per al comerç, una activitat en què la companyia anglesa era molt superior a la francesa pel volum del tràfic i per uns costos de transport més baixos. Totes dues companyies mantenien relacions de pau o de conflicte, sovint en funció del que passava a les seves metròpolis —si bé podien passar mesos abans que s'assabentessin de si hi havia pau o guerra entre elles—, i solien actuar aliant-se amb els poders locals en les seves lluites. Francesos i britànics pugnaven a la zona del sud-est, on els britànics van establir les ciutats de Bombai, Madràs i Calcuta, i més al nord a Bengala, on l'EIC va saber treure profit de la seva producció tèxtil, que en aquells moments tenia més demanda a Europa que les espècies.

Cap al 1750 els artesans de Bengala produïen teixits de qualitat superior a preus amb els quals no podien competir els europeus, fins al punt que les indians es venien a Europa a menys de la meitat del preu de les teles de producció local. Els agents de la Companyia de les Índies Orientals britànica van començar organitzant i controlant la producció local, a la vegada que la necessitat de defensar-se dels atacs dels francesos i dels seus aliats locals

els duia a fortificar els seus assentaments i a organitzar un exèrcit, que va arribar a comptar amb uns dos mil europeus i altres tants nadius (sipais). Després de fracassos com la pèrdua de Calcuta el 1756 a mans de Siraj-ud Daula, el nabab o governador de Bengala, aliat dels francesos, Robert Clive els va derrotar finalment a la batalla de Plassey (1757), en una operació combinada amb una intriga per derrocar el nabab, que va ser finalment assassinat.

El 1765 l'emperador mogol Sha Alam II va concedir a la companyia el *diwan* de Bengala, Bihar i Orissa, que enclouïa el dret a cobrar els impostos, a canvi d'un tribut anual. A partir d'aquest moment, la companyia va poder pagar, amb els impostos dels nadius, un exèrcit cada vegada més gran i poderós, que no solament va consolidar el seu domini sobre Bengala, sinó que va contribuir a l'empresa global que va acabar assegurant l'expulsió dels francesos i la conquesta de l'Índia. Aquesta gesta va ser realitzada per l'exèrcit de la companyia, que a començaments del segle XIX comptava amb 260.000 homes, una xifra que el de la Gran Bretanya no assoliria fins a les guerres napoleòniques (el 1793 comptava solament amb 38.945 efectius).

El govern de la Gran Bretanya va anar controlant gradualment la companyia, però no es va fer càrrec del seu domini territorial a l'Índia fins després de la revolta dels sipais el 1857.* Les conseqüències per als teixidors de Bengala, obligats a proporcionar els teixits a preus cada vegada més baixos, i amb l'entrada al mercat britànic dificultada per un aranzel del 78 per cent del seu valor, van ser desastroses, fins al punt de veure arruïnada una activitat que passaria a realitzar-se a Anglaterra. El resultat d'aquesta política i de la corrupció dels dirigents de la companyia va ser 10 milions de morts de fam a Bengala durant els anys setanta, en l'inici d'una època de desastres en tots els territoris indis controlats per la companyia: «Els ossos dels teixidors de cotó emblanquinen les planes de l'Índia», diria un governador general.

* El pes polític de la companyia era considerable; el 1767 Horace Walpole sostenia que un terç dels membres de la Cambra dels Comuns estaven implicats en els seus negocis.

Malgrat que els coneixements i l'habilitat dels artesans indis no eren inferiors als dels europeus, la companyia no els encarregava treballs industrials, amb la intenció d'evitar que progressessin, sinó que el que feia era demanar a la Gran Bretanya els productes que necessitava, en especial les armes de foc, de les quals feia un considerable consum. El resultat final d'aquestes pugnes, militars i comercials a la vegada, va ser el retrocés no solament de la companyia francesa, sinó també de la VOC holandesa, que va començar llavors la seva decadència, completada el 1783 quan els holandesos van donar accés a l'EIC a comerciar en els territoris que dominaven, renunciant al monopoli de les espècies.¹⁰

Els guanys més importants de la Gran Bretanya no van ser tant els territoris conquerits com la confirmació de la seva superioritat naval. Com deia aquella mena d'himne imperial que era el *Rule, Britannia*, la missió de la Gran Bretanya era «governar les ones», i això va ser el que li va donar un avantatge decisiu en l'expansió colonial i en el creixement econòmic. La companyia, però, convertida en un poder polític a l'Índia i denunciada a la Gran Bretanya pels abusos i la corrupció dels seus funcionaris, començava les seves hores baixes. Els teixits de l'Índia perdien interès a mesura que la revolució industrial en produïa a bons preus a la Gran Bretanya mateix. La companyia es va orientar llavors cap a la Xina i cap al comerç del te i el 1813 va perdre el seu monopoli sobre l'Índia.

L'HORA DELS COMERCIANTS

El moment del gran creixement del comerç internacional va començar al mateix temps que el retrocés de les companyies oficials, a la vegada que l'escenari s'ampliava a l'àrea del Carib i de l'Amèrica del Nord. Els protagonistes serien, a partir d'aquest moment, els comerciants individuals. Convé, però, de no caure en la trampa de veure aquesta activitat com una suma ordenada de viatges. El món del comerç naval al segle XVIII estava poblat no solament per comerciants, sinó també per pirates, contrabandistes i, com

diu Marcus Rediker, per delinqüents «de totes les nacions». ¹¹ Sumant-hi altres evidències de resistències al capitalisme, Rediker i Linebaugh van exposar una nova visió global, allunyada del cànon marxista i del model de la lluita de classes, que els duia a sostenir que entre el 1600 i el 1835 hi va haver una solidaritat revolucionària entorn de l'Atlàntic entre mariners, esclaus i camperols. El llibre va rebre elogis d'historiadors progressistes com Howard Zinn i ferotges condemnes polítiques d'altres, com David Brian Davis, que el condemnava com un fruit del pitjor marxisme, quan el llibre tenia menys a veure amb el *Manifest comunista* que amb l'«amunt els pàries de la terra» de *La Internacional*. ¹²

Tornem, però, a l'evolució del comerç internacional per remarcar que les grans línies dels intercanvis d'Europa amb la resta del món es van modificar a mitjans del segle XVIII. Les importacions d'Orient van disminuir (es mantenien solament les de teixits i les de te) i van cedir el primer lloc a altres productes procedents d'Amèrica, com el sucre i el cafè.

El cafè prové d'una planta d'origen africà, possiblement d'Etiòpia, però l'ús de torrar-ne els grans per fer-ne una infusió sembla originari de l'Aràbia: la ciutat de Moka, al Iemen, va ser un dels primers grans mercats del producte. Era fàcil de cultivar en un clima tropical, de manera que es va estendre pel món al segle XVII i va arribar a Amèrica al XVIII, on es va aclimatar ràpidament al Carib i a l'Amèrica del Nord, i ho va fer després al Brasil, que n'és encara avui el primer productor mundial. El seu consum es va difondre a Anglaterra des de la segona meitat del segle XVII, servint-se al públic en establiments especialitzats, que es van convertir en punts de discussió política i intel·lectual (Newton els freqüentava), en locals de joc i en centres de negocis on es compraven accions, s'obtenien crèdits o es contractaven assegurances (Lloyds, que es convertiria en l'empresa d'assegurances marítimes més gran del món, va néixer en un cafè).

El cas del te és molt distint. Només es produïa a la Xina i els xinesos van ser capaços d'evitar que les plantes es traguessin del país. Els occidentals no van aconseguir de cultivar-lo en altres

territoris fins a començaments del segle XIX i van trigar mig segle més a poder competir comercialment amb el te xinès, obligats mentrestant a obtenir-lo de la Xina per tal de satisfer una demanda creixent. El te va arribar a Europa a mitjans del segle XVII com una beguda refinada i de luxe, però es va difondre ràpidament al segle XVIII. Durant dos-cents anys el comerç amb la Xina havia estat sobretot dedicat a la porcellana; tanmateix, a mitjans del segle XVIII, i en part a causa de la competència de la porcellana realitzada a Europa, aquesta demanda va baixar i el tràfic es va dedicar especialment a la seda i al te. Quan els xinesos van liberalitzar les exportacions amb la intenció de rebre més plata dels europeus, anglesos i holandesos van rivalitzar anant-lo a comprar a Guangzhou (Canton), des d'on els viatges de retorn sortien amb un 70 o 80 per cent de te, que era la mercaderia que realment els interessava.¹³

Te i cafè es prenién endolcits amb sucre, de manera que l'augment del seu consum a Europa en va crear una considerable demanda. Aquesta mercaderia es podia produir avantatjosament a les illes del Carib i a bona part d'Amèrica, en grans plantacions explotades amb mà d'obra esclava, la qual cosa explica que l'augment de la seva producció coincideixi amb l'auge de l'exportació d'esclaus africans per l'Atlàntic. Les colònies antillanes de França, Anglaterra i Holanda van passar de produir 30.000 tones de sucre, el 1680, a 140.000, el 1750.

Cap al 1750 el valor de les importacions colonials d'Holanda i de la Gran Bretanya es repartia per un igual entre l'Àsia i Amèrica, amb el sucre com a gran protagonista (ell sol representava un 25 per cent del valor del tràfic global), seguit en importància pels teixits orientals, el cafè i el tabac, als quals s'afegiria aviat el cotó. Aquest va ser l'estímul que va dur a convertir el món tropical, i especialment el Carib, en una immensa plantació que permetia obtenir a baix preu, amb el treball forçat dels esclaus, els productes *colonials* o *ultramarins* que van servir de fonament a l'ampliació del mercat mundial. El cost del treball era la base d'aquest fenomen. Un il·lustrat com Montesquieu, que havia escrit que «l'esclavitud va contra el dret natural pel qual tots els

homes neixen lliures i independents», sostenia en canvi que «el sucre seria massa car si la planta que el produeix no la treballés sin esclaus».¹⁴

La canya de sucre, que sembla ser originària de Nova Guinea, s'havia estès des de l'antiguitat per l'Índia i els països àrabs, va arribar a la Mediterrània i va tenir una importància especial a la València del segle xv. El pas a les illes de Madeira i Canàries va ser la darrera etapa abans del salt a l'altra banda de l'Atlàntic. Cap al 1500 el consum de sucre era molt escàs a Europa, on es feia servir com a medicina. Però al llarg del segle xviii ja s'havia convertit en la mercaderia més important del comerç internacional. El 1800 era un element essencial del consum de les classes mitjanes europees, alhora que s'estava convertint, a través del seu ús associat al cafè i al te, en un proveïdor de calories important per als treballadors.

França tenia en la seva possessió de Saint-Domingue, al Carib, la principal productora de sucre del món. Aquesta meitat d'una illa alimentava la tercera part del comerç exterior francès. Una flota de 750 grans embarcacions, amb 80.000 mariners, assegurava el tràfic entre els ports de Saint-Domingue i els de França. El 1789 hi havia en aquell territori colonial 40.000 cavalls, 50.000 mules, 250.000 bous i 500.000 esclaus, per una població lliure de 30.000 colons. La revolta dels esclaus de Saint-Domingue el 1791 va acabar amb l'extermini dels colons francesos i la fundació d'Haití, la segona nació lliure d'Amèrica. Conscient de la importància que tenia la producció esclavista del Carib, Napoleó hi va restablir l'esclavitud, que la revolució havia abolit, i el 1802 va enviar 44.000 soldats a Haití en un intent fracassat de reconquesta.¹⁵

La importància d'aquesta gran expansió del comerç mundial que s'ha produït des de mitjans del segle xviii només es pot entendre si considerem les interaccions entre les seves activitats i l'economia de les metròpolis, que van acabar conduint a unes transformacions globals. Un estudi sobre una factoria britànica a l'Àfrica occidental ens permet observar microscòpicament com es configura aquest conjunt de relacions en el seu inici. A mitjans del segle xviii sis comerciants de Londres van comprar l'illa de Bunce

(o Bance), prop de la desembocadura del riu de Sierra Leone, i hi van establir una factoria, amb un recinte emmurallat, arbres que proporcionaven fusta per a la reparació d'embarcacions i cultius de verdures i fruites per alimentar els residents. Era un lloc ideal per guardar-hi els esclaus, que compraven als reietons de territoris propers i que venien principalment a plantadors de l'Amèrica del Nord, habitualment a crèdit, reservant-se algunes de les millors *peces* per a les seves pròpies plantacions. A l'illa rebien també els productes que intercanviaven pels esclaus i que portaven en embarcacions de la pròpia companyia: teixits de l'Índia, armes i objectes metàl·lics (productes suecs o de la indústria britànica), begudes alcohòliques, sucre i tabac d'Amèrica.

A la factoria hi va arribar a haver permanentment fins a 35 blancs i 142 esclaus, que no eren per vendre sinó que hi treballaven fixos, fent feines de fusters, ferrers o paletes. Un botànic que va passar-hi el 1773 es va admirar en veure aquells europeus vestits amb robes blanques de cotó importades de l'Índia, que jugaven a golf, assistits per cadis negres que vestien robes de llana produïdes a la vora de Glasgow, a la fàbrica d'un dels associats. Després de jugar van anar tots plegats a sopar i, en acabar, van beure vi de Madeira i van fumar tabac de Virgínia.

Del 1748 al 1784 es va desenvolupar entorn de l'illa un complex de negocis que incloïa una flota que comerciava amb l'Índia, l'oest de l'Àfrica i el Carib, plantacions a Amèrica, comerç d'esclaus i activitats financeres, tant de crèdit als plantadors americans que els compraven esclaus com de contractes de proveïments militars per al govern anglès en la seva participació al costat de Prússia en la guerra dels Set Anys. No esmento el cas perquè sigui important quantitativament —aquesta factoria va exportar uns 13.000 esclaus, mentre que els que van sortir de l'Àfrica atlàntica durant la segona meitat del segle XVIII van ser més de tres milions— sinó pel que ens mostra respecte de la naturalesa de les transformacions que es van produir durant aquells anys.

D'entrada, el negoci d'aquests homes era essencialment comercial, però la seva capacitat d'adaptar-se a una demanda en ràpida transformació els va dur a diversificar les seves activitats. Primer va

ser la demanda creixent de cafè i de sucre dels europeus la que els va fer implicar-se en les plantacions americanes. Després van descobrir que els teixits de cotó estampat no solament tenien demanda a Europa, sinó que eren ideals per vendre a la majoria dels mercats de l'àrea tropical del món, i molt especialment als de l'Àfrica, on podien fer-se servir per pagar les compres de productes locals i per damunt de tot les d'esclaus, que augmentaven al mateix ritme a què ho feia la demanda de les plantacions americanes.*

E. P. Thompson ha descrit eloqüentment com s'enllacen aquests elements entre si i amb les altres manifestacions internes del desenvolupament capitalista: «L'expansió comercial, el procés de tancament dels camps, els primers anys de la revolució industrial: tot es va produir a l'ombra de la força».¹⁶ El que havien iniciat el cafè i el sucre ho va completar el cotó. L'expansió del comerç internacional va tenir un paper decisiu en el progrés industrial europeu. La indústria tèxtil cotonera britànica no hauria prosperat com ho va fer si hagués hagut de dependre del seu mercat interior. Va ser precisament l'exportació la que va fer possible un creixement enorme, que entre el 1780 i el 1800 va multiplicar més de setze vegades el valor de les vendes de teixits de cotó a l'exterior. I van ser en bona mesura els ingressos que aquesta activitat industrial i exportadora proporcionaven a l'estat els que van permetre a la Gran Bretanya finançar les guerres de finals del segle XVIII i començaments del XIX en què es va confirmar el seu domini del mar.¹⁷

* Aquests homes van complementar el seu enriquiment amb influència política. Tenien prou accions de la Companyia de les Índies per votar al consell, ocupar càrrecs directius i col·locar els parents com a funcionaris. I, naturalment, compraven terres. Després de la guerra dels Set Anys es van començar a ennobrir: tenien finques senyoriales amb palaus on es podien trobar obres dels grans mestres de la pintura. No es tractava d'una afició a l'art, sinó d'un signe de distinció social. Quan Robert Clive va tornar de Bengala amb una fortuna enorme guanyada per la violència i la corrupció, es va apressar a construir-se una mansió digna de les seves ambicions i es va gastar milers de lliures per adornar-la amb obres dels vells mestres de la pintura.

UN CREIXEMENT INTERN GENERAT DES DE BAIX

Aquest va ser també el temps en què es va iniciar, en moments i de maneres diferents segons els llocs, una etapa de progrés i creixement interior nascuda de baix, de l'esforç dels camperols i els artesans. La primera revolució agrícola dels temps moderns va tenir com a base la supressió del guaret, de la terra deixada en descans, sense cultiu, mitjançant la introducció de rotacions en què a un any de cultiu de cereals el seguia un altre de dedicat al de pèsols o mongetes, mentre s'introduïen el trèvol i la trepadella a les zones de pastura. L'objectiu essencial d'aquests canvis era el d'augmentar els caps de bestiar que podien mantenir-se, la qual cosa permetia disposar d'una quantitat més gran d'adob orgànic per millorar el rendiment dels cereals, a la vegada que es disposava de més força de treball. El sistema es podia organitzar perfectament en zones de camps oberts en què la comunitat prenia el control del seu funcionament.

En el cas d'Anglaterra, que és el que coneixem millor, sabem que aquest progrés va permetre que a mitjans del segle XVIII hi hagués un bon nombre de camperols autònoms que tenien garantida la subsistència, gràcies als avantatges que els proporcionaven les terres i els drets comuns, que anaven des del dret d'espigolar fins a l'ús de boscos i pastures, el més important de tots ja que els permetia mantenir una vaca. És el món que evocava en els seus versos John Clare, nascut el 1793 a Helpstone, fill d'un obrer agrícola, que va treballar com a mosso per als propietaris locals.* Clare explicava: «hi va haver un temps en què el meu tros de terra em feia un home lliure [...] fins que les vils *enclosures* van arribar i van fer de mi un esclau de la parròquia». Evocava també el canvi en els usos de la vella societat igualitària en què patrons i treballadors menjaven junts, «amb els pobres com iguals, no com esclaus».¹⁸

* Clare va publicar el seu primer llibre de versos el 1820. Els seus veïns no li van perdonar que se'n volgués distingir i el van acusar d'amic de gitanos i caçadors furtius. Els trenta anys finals de la seva vida els va passar tancat en manicomis, sense que es publicués el seu gran poema, *The parish*, escrit el 1823.

Una imatge semblant de progrés, encara que en un context diferent, és la que traiem de l'agricultura francesa, que havia aconseguit millores considerables des del segle xv fins als anys anteriors a la revolució del 1789. Una de les anàlisis més reveladores és la que ens ofereix Pierre de Saint Jacob en el seu estudi sobre els camperols del nord de Borgonya durant el segle anterior a la revolució. Ens mostra com l'amenaça més greu que van patir no va ser la de les restes del feudalisme, sinó la del progrés de les noves formes del capitalisme agrari que impulsaven tant l'aristocràcia com la burgesia en el seu esforç per reemplaçar l'estabilitat que oferia als camperols el sistema tradicional de contractes de mitgeria de llarga durada. La substitució d'aquests contractes per altres de curta durada i fixats en diner, exposava els camperols a perdre la terra i convertir-se en jornalers. Durant els anys anteriors a la revolució, les malalties del bestiar i la crisi econòmica van acabar d'enfonsar-los i van contribuir a la seva mobilització.¹⁹

Aquests progressos en el sector agrari van venir acompanyats per altres en el de la producció industrial que no podem comprendre bé si no ens desfem inicialment de tòpics com el de menysprear els avenços de la tecnologia abans de la revolució industrial, ignorant progressos molt anteriors com el de la difusió del molí d'aigua, l'aplicació de la roda hidràulica als batans o molins drapers, el teler horitzontal, la filosa, la farga catalana o el complex de canvis tècnics de les anomenades *new draperies*.²⁰ O el de sostenir que les regles dels gremis implicaven la immobilitat de les formes de treball, quan el que promovien era sobretot l'excel·lència del producte. El gremi no ha estat un obstacle per a la industrialització, com sovint es diu, sinó que ha servit per representar socialment els interessos dels productors i ha donat origen a agrupacions professionals i patronals.

En l'origen del que anomenem *protoindustrialització* hi ha la integració de la feina dispersa dels camperols i dels progressos tecnològics dels promotors urbans. En moltes zones europees, i especialment en les més pobres, els pagesos feien tasques industrials per compte d'altres en el seu temps lliure. En època de pluges o a l'hivern, quan no es pot treballar al camp, no hi havia llar

camperola en què la dona i la filla no filessin, ajudades pel marit o pels fills, que els preparaven les fibres. Produïen més filat del que necessitaven per a la roba de consum personal i el venien als *paraires* (els *preparadors*, que en alguns casos reben els noms de *senyors dels draps* o *fabricants de draps*) o als comerciants que anaven de casa en casa per recollir-lo.*

En principi, el filat era una operació domèstica que feien les dones i les filles, de dits més àgils que els homes. Aviat, però, se li va afegir el teixit, elaborat en petits telers manuals casolans. Amb fibres cares, com la llana, que sovint s'havia de comprar molt lluny i que abans de filar necessitava una preparació (rentar, pentinar, etc.), els filadors depenien dels seus proveïdors, ja que difícilment haurien pogut adquirir la matèria primera. Era lògic que en la promoció d'aquesta activitat destaquessin, a més dels comerciants, els paraires o *preparadors* de la llana. La part de la producció que els corresponia, i en especial les operacions finals de tenyir i d'acabar les teles, era l'única que requeria unes instal·lacions i un utilatge costós, com els molins drapers. Eren també els que al final tenien a les mans el producte acabat per vendre al públic (filadors i teixidors operaven normalment amb un producte intermedi, semielaborat). Molt aviat aquests paraires es van convertir en una classe de promotors que compraven la llana, la donaven a filar a uns, a teixir als altres, l'acabaven a les seves instal·lacions i la venien.

Jaume Torras ha estudiat el cas d'una família de «fabricants sense fàbrica» d'Igualada: feien les operacions prèvies a la seva «botiga», donaven la fibra a les filadores, que treballaven a casa a preu fet (a tant la peça) i els la portaven una vegada filada. Els «fabricants» lliuraven després el fil a teixidors que també treballaven a preu fet. Les operacions de tenyir i d'acabat les realitzaven en instal·lacions pròpies: un tint i un molí draper. La part final, i essencial, era la de posar el teixit a les botigues (tenien participa-

* Segons Jan De Vries, a l'Europa dels segles xvi al xviii hi va haver una «revolució industriosa» que es va manifestar en una intensificació del treball destinat al mercat, que va tendir a incloure-hi la totalitat de la família, amb l'augment de la participació de les dones i els nens.

ció en comerços de diversos punts de la Península) per vendre'l. Per a aquest nivell calia disposar de prou capital.

Així s'ha passat del *putting out* o producció dispersa a formes d'organització que marcaven el camí cap a la revolució industrial.²¹

LA PRIMERA REVOLUCIÓ INDUSTRIAL

És en aquest context que cal entendre la formació d'un mercat interior, no solament per a la roba, sinó per a branques d'indústria de les quals es parla poc o gens, productores d'elements de consum domèstic en massa, modestos i molt diversos, que van entrar a les llars populars: claus, botons, ganivets, roba, canelobres, ceràmica, mobles, vaixelles, navalles d'afaitar... Objectes, però, que podien ser tecnològicament tan complexos com l'agulla de cosir, i que demostraven el potencial transformador d'aquesta primera revolució industrial, nascuda des de baix.²² Perquè el progrés tecnològic industrial no va néixer a les societats de savis aparegudes amb la revolució científica del segle xvii, ni a les universitats, sinó que va ser obra dels *artistes*, dels menestrals i artesans que van innovar a partir de la pràctica quotidiana dels seus oficis.

Això és clar en el cas de la Gran Bretanya, on les invencions que van transformar inicialment la producció eren artefactes senzills, ideats per afavorir la producció domèstica, com la llançadora, inventada el 1733 per John Kay, o la *spinning-jenny* de Hargreaves, el 1764, que porta el nom de la dona de l'inventor, a qui anava destinada. Un dels elements definidors d'aquesta etapa seria justament el de treure ple partit del treball familiar.

El fet és potser encara més visible en el cas de França, on s'ha pogut parlar de «la il·lustració dels artesans». Una França que a començaments del segle xviii sortia arruïnada de les guerres europees, culminades en la de Successió d'Espanya, va posar les seves esperances de progrés en l'aportació que podien fer els *artistes*, els homes d'ofici. Això va inspirar el projecte de fer una compilació dels avenços de les arts, lligada a la fundació de la Société des Arts, que estava dedicada a «preservar i millorar el coneixement

operatiu, les arts mecàniques i les manufactures». La Société, contraposada en certa manera a l'Académie des Sciences, estava integrada el 1728 per vint membres, entre els quals figuraven cirurgians (com François Quesnay), geòmetres, enginyers, constructors de rellotges, mecànics i funcionaris.

El projecte dels artistes tenia, però, un rerefons polític, ja que implicava la demanda que fossin els artistes i no els *savants* els que decidissin, a partir del coneixement que els donava la pràctica, sobre el paper social de les arts. D'Alembert, que era membre de l'Académie des Sciences, i Denis Diderot van reaccionar contra aquest projecte a l'*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*,* una obra nodrida en gran mesura per textos i gravats de les obres anteriors sobre les arts.²³

Els avenços aconseguits per aquesta revolució dels menestrals anaven molt més enllà de la invenció de màquines destinades al treball familiar, com ho demostra que fossin capaços de produir un objecte tan complex com l'agulla de cosir, que, com assenyala va l'*Encyclopédie*, havia hagut de passar per «divuit operacions diferents abans d'entrar en el comerç». De l'*Encyclopédie* el tema de l'agulla passaria a Adam Smith, que el discuteix al primer capítol de *The wealth of nations* per remarcar l'augment de la productivitat que sorgeix de la divisió del treball i de l'especialització de cadascun dels que participen en la producció.

Els avenços aconseguits per aquest camí els podem veure clarament en el cas de la fabricació d'armes de foc a la Gran Bretanya, on la ciutat de Birmingham es va convertir en una mena de fàbrica descentralitzada. En la construcció de les armes de foc hi havia almenys trenta processos manuals diferents que feien diversos artesans individuals. Cada fusell passava per moltes mans altament especialitzades abans de completar-se. Com ho feien també molts altres objectes, ja que aquests artesans no es dedicaven solament a les armes, sinó que quan en minvava la demanda també

* Una esplèndida denúncia de la hipocresia de la Il·lustració es trobarà a Gonzalo Pontón, *La lucha por la desigualdad: una historia del mundo occidental en el siglo XVIII*, Barcelona, Pasado & Presente, 2016.

realitzaven altres feines relacionades amb el metall, des de la producció de joguines a la d'eines d'esmolador. És difícil, per això, dir qui feia les armes, qui era fabricant d'armes.

Les demandes de l'oficina governamental d'Ordnance, establerta a la Torre de Londres, les agafaven *contractors*, homes de negocis que s'encarregaven de distribuir la feina als artesans. Els carrers de Birmingham estaven plens aleshores de nois que portaven cistelles de parts d'armes d'un especialista a un altre. Va ser així com, durant les guerres napoleòniques, Birmingham es va convertir en una fàbrica virtual, que funcionava com un sistema eficaç de producció en massa.²⁴ Aquesta forma de treballar no solament exigia el compromís de cada participant en la qualitat de la feina realitzada, sinó que respectava les tradicions d'un *preu equitatiu* i un *salari just*, que es van integrar posteriorment en la filosofia dels sindicats, que van néixer com a Trade Unions, o sigui *unions d'ofici*, no només a la Gran Bretanya, sinó a tot Europa. Una coordinació que no solament es duia a terme a l'escala de l'obrador, del taller, sinó a la de la botiga, on, a banda de les regulacions gremials, hi havia un sistema de relacions «d'una enorme complexitat i d'una sorprenent flexibilitat, dinamisme i innovació».²⁵

Gillian Cookson ha estudiat el complex desenvolupament de les màquines en la indústria tèxtil britànica, la primera que es va mecanitzar, i ens mostra com les millores han sortit de l'ofici, tot i que han hagut de passar per una llarga experiència de provatures, millores i adaptacions abans de consolidar-se, en un procés que ha avançat sobretot en algunes operacions —el filat abans que el teixit, per exemple— i que presentava diferències segons les fibres.²⁶

Això succeïa en un món en què aquests inicis de creixement encara no bastaven per assegurar la prosperitat general, per bé que en mostraven el camí. Les observacions de la història antropomètrica, que ens permeten establir relacions entre l'estatura i el nivell de vida, mostren evolucions negatives entre el 1500 i el 1800, tant per a Anglaterra, com per a Holanda i per als Estats Units, una evidència que coincideix amb les estimacions, igualment negatives, que es fan en l'actualitat de l'evolució dels salaris reals. Aquestes dades porten Van Zanden a concloure que de co-

mençaments del segle XVI a finals del XVIII hi va haver «una relació inversa entre desenvolupament i nivell de vida», cosa que obliga a pensar que «amples sectors de la població d'Europa no van treure gaire profit del progrés econòmic» que s'estava realitzant.²⁷

Això passava, però, en moments en què s'iniciava a Anglaterra, i s'estendria després lentament a la resta d'Europa, un creixement de la població basat en la reducció de la mortalitat infantil i la prolongació de la vida. Un creixement que inicialment afavoriria per damunt de tot les classes benestants —no pas els camperols irlandesos ni els teixidors a mans d'Anglaterra—, però que acabaria transformant la societat. Era clar que la combinació del proveïment de calories pel comerç internacional i els fruits del creixement interior representaven el camí cap a una etapa de progrés que, pel que fa al desenvolupament intern, semblava apuntar cap a una societat basada en l'hegemonia dels consells camperols i de les societats d'ofici: una societat amb un projecte col·lectiu igualitari. Però el capitalisme, ajudat per l'estat, es va apressar a apropiarse aquests avenços, a la vegada que falsejava la història del que havia succeït, inventant el mite d'una revolució industrial que hauria sorgit de l'impuls combinat de la màquina i de l'emprenedor.